

גולן-גבלן

על השם 'גבלן' ומשחק לשוני הקשור בו

בשורות הבאות נבוא לברר בקצרה עניין לשוני וספרותי-היסטורי של מה שמצטייר ככינוי לגולן: הביטוי - 'גבלן'.¹ למעשה הגבלן מופיע באותיותיו אלה במקורות חז"ל רק בהקשר אחד. שנינו: "...בעקבות משיחא חצפא יסגא, ויקר יאמיר, הגפן תתן פריה והיין ביקר, והמלכות תהפך למינות, ואין תוכחה; בית ועד יהיה לזנות, והגליל יחרב, והגבלן ישום, ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו, וחכמת סופרים תסרח, ויראי חטא ימאסו, והאמת תהיה נעדרת; נערים פני זקנים ילבינו, זקנים יעמדו מפני קטנים. 'בן מנבל אב, בת קמה באמה, כלה בחמותה, אויבי איש - אנשי ביתו' (מיכה ז', י), פני הדור כפני הכלב, הבן אינו מתביש מאביו; ועל מי יש לנו להשען? על אבינו שבשמים" (משנה סוטה פ"ט מט"ו).

הביטוי במשנתנו: 'הגליל יחרב, והגבלן ישום, ואנשי הגבול יסובבו מעיר לעיר' מופיע בכמה מקורות שעניינם זהה - חורבן חבלי ארץ וגלות של אנשים.² למיטב ידיעתי, הנוסח '...גבלן... ואנשי הגבול' הוא הגרסה הרווחת בכתבי היד השונים של המשנה והתלמוד הבבלי, הגם שבכמה מקורות חז"ל אחרים מוצגת גרסה שונה - 'אנשי הגליל' במקום 'אנשי הגבול'.³

נפתח בהערה לשונית. כשלעצמה, הזיקה הפונטית שבין 'גבלן' ו'גולן' ניתנת להבנה ככיווץ של דו-תנועה (דיפתונג), היינו שינוי של תנועת aw לתנועת o (כמו מוריד שהופך למוריד וכיו"ב). הגיית צורת השם היווני Γαυλαυv (= גאולאנה)

* מאמר קצרצר זה זכה לסיוע ניכר! המחבר מבקש להודות לידידו ד"ר אליהו נתנאל וד"ר יוסי עופר על הערותיהם המחכימות.

1. על השם גולן בימי בית שני ראה: ד' אורמן בתוך: א' רפפורט (עורך), 'לשימושי השם גולן בכתבי יוסף בן מתתיהו', יוסף בן מתתיהו - היסטוריון של ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ג, עמ' 7-9.

2. ראה עוד: בבלי סוטה מט ע"ב; סנהדרין צז ע"א.

3. בשיר השירים רבה ב, ד (מהד' דונסקי, עמ' עא) ובפסיקתא דרב כהנא, החודש ט (מהד' מנדלבוים, עמ' 98) נאמר: 'אנשי הגליל' במקום 'אנשי גבול', וראה להלן הערה 11.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ודומותיו אצל יוסף בן מתתיהו מצביעה על שלב ביניים שהוא גְוֹלָן (gawlan) בסדרה: **גבלן** (גְוֹלָן - ו'ו הגוייה כ-*v*) < **גְוֹלָן** (ו'ו הגוייה כ-*w*) < **גולן** (צורה סופית). ניתן אפוא לראות ב'גבלן' וב'גולן' צורות העומדות בפני עצמן.⁴ על חוליית ביניים בסכמה הזו - מעבר של ו'ו לבי"ת, שמענו הרבה במקורות חז"ל.⁵ עם זאת ראוי להדגיש כי מדובר בסכמה המשקפת יחסי צליל ותנועות, ואין אנו באים לטעון כי השינוי בפועל התרחש אכן באופן זה.

מהו 'הגבלן' הנידון? לאור הזיקה הלשונית עליה הצבענו דומה כי ניתן לקבל את הצעתו של קליין לזיהוי הגולן עם הגבלן כוודאי.⁶ יש טעם לקבל את הקשר הלשוני בין גבלן לבין 'יבלונא' או 'גבלונא' ('ר' חונא בעי מישרי ההן יבלונא' - ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ד. תרגום: רבי חונא רצה להתיר את יבלונא [למעשרות ולשביעית]), ובינו לבין 'גובלנה', 'גוולנה' שנזכרו במסעותיו של רבי ירמיה (ירושלמי מגילה פ"ג ה"י, עג ע"ד; עבודה זרה פ"ב ה"י, מא ע"ג).⁷ הנה כי כן, ניתן לראות בגבלונא ובדומותיה שמות אמתיים של הגולן שעלו על הכתב בתקופת חז"ל. ייתכן כי גם הגבלן שייך למשפחה זו.

עם זאת יש ב'גבלן' ייחודיות. כדי לזהותה נבחן את שמות ה'גולן' הנזכרים במקורות חז"ל. גבלונא ויבלונא נזכרו במעשים שונים על דרך משיח על פי תומו. עיר המקלט בבשן גולן נזכרת מספר פעמים במקרא.⁸ אזכורי העיר גולן בדברי חז"ל מתייחסים בדרך כלל לפסוקי המקרא המציינים אותה,⁹ ובאלה היא נזכרת כ'גולן'. המקומות שבהם נזכר הגבלן, העומד במרכז עיונונו, קשורים למעשה למקור בסיסי אחד ויחיד: דברי המשנה בסוטה שהובאו בתחילת מאמרנו.

4. אולי חל כאן שפול אותיות: גְוֹלָן / גְוֹלָן? צורת הכתיב גלון המופיעה ביהושע (כ', ח) בלוית הצעת השיכול שלנו יכולה להתיר בעיה - הכיצד צורת **גבלן**, שהיא הקדומה בסדרה (ראה לעיל) **גבלן** < **גוולן** (*w*) < **גולן**, מופיעה דווקא בכתבי חז"ל ולא במקרא? צורת **גולן** שביהושע תפתור אולי שאלה זו: **גבלן** הייתה בתקופת המקרא ושבה ועלתה בכתבי חז"ל.
5. ראה: י"נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה** ב, ירושלים תש"ח, עמ' 1223-1226. אשר למעבר ו'ו בהגיית בי"ת לר"ו כתנועת *o*, אפשר שהוא תפס גם במעבר של השם המקראי חָוֹרָן (ראה: **אנציקלופדיה מקראית** ב, עמ' 63-64) הנפוץ גם במקורות חז"ל ('חורון'), לכינוי 'חורן' המקובל היום.
6. ש' קליין, **ספר היישוב**, ירושלים תרצ"ט, עמ' 26.
7. ש' קליין (לעיל, הערה 6), שם, הבחין בין יבלונה-גבלונה החבל לבין גובלנה-גוולנה היישוב (לדעתו שכנה במקומה של גולן המקראית). מכל מקום, כולן קשורות בגולן.
8. הניקוד המקובל הוא גוֹלָן (דברים ד', מג; דה"א ו', נו), ובשני מקומות הכתיב הוא גלון (יהושע כ', ח; כ"א, כז).
9. תוספתא מכות פ"ג ה"ב (מהד' צוקרמנדל, עמ' 440); ספרי במדבר קס (מהד' הורוויץ, עמ' 216); ירושלמי מכות פ"ב ה"ו, לא ע"ד; בבלי מכות ט ע"ב; במדבר רבה כג, יד; דברים רבה ואתחנן (מהד' ליברמן, עמ' 62).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במאמר הדין בימות המשיח המשובץ במשנת סוטה מופיעים, אם כן, שני חבלים, הגליל והגולן-גבלן, הנוטלים חלק בפורענות המצוירת שם. למעשה, מוצג כאן חלקה היהודי החשוב של ארץ ישראל, שהתרכז לאחר החורבן ומרד בר כוכבא בצפון הארץ, כזירתם של אירועים מחרידים. השאלה באיזו מידה נתפס הגולן כחלק מן הגליל ובאלו נסיבות נטו לראות בו חבל עצמאי נידונה במחקר,¹⁰ ויש בכך פנים לכאן ולכאן. לענייננו, חשוב להדגיש את האופי המליצי-פיוטי של המאמר הנידון על ימות המשיח. במאמר מעין זה, שכל כולו מסוגנן על דרך הפירוט המרבי של יסודות פורענות שונים, יש טעם להרחיב גם בגאוגרפיה ולציין שני חבלים בצפון - חבל חבל ופורענותו, כשהגליל - בכל מקרה החשוב שביניהם - בראש.

בטקסט בעל אופי מליצי שכזה אין תמה כי קיימת זיקה על דרך משחק המצלול בין 'גבלן' לבין 'הגבול' של 'אנשי גבול'. הביטוי 'אנשי גבול' מיוחד במינו, ומופיע למעשה רק בהקשר זה. מתוך הקשרו ניתן להבינו במשמעות דומה לזו של היום - אנשי ספר הנפגעים מן הפורענות ונאלצים לעקור ממקומם, אם כי הבנה מדויקת יותר של הביטוי קשורה בהבנה טובה של המקור כולו.¹¹ במובן מסוים, נצטרפו במאמרנו שני ביטויים יחידאים, 'גבלן' כינויו של הגולן ו'אנשי גבול', שחברו יחדיו כדי להעמיד את אוירת הפורענות האופפת את המאמר במסכת סוטה.

מבחינה היסטורית, ספק אם המאמר הנידון ממסכת סוטה הוא חלק מגוף המשנה.¹² יש לשער כי אופי הניתוח של ימות המשיח שהוצע כאן הושפע במידה כזו או אחרת מאיזושהי מציאות היסטורית קונקרטית. רעיון הפיכת המלכות למינות, שאף הוא מופיע בלשון זו רק בהקשרים הללו, מסתבר על רקע המעבר של האימפריה הרומית לנצרות. בעל המאמר רואה את השינוי הדתי העמוק שחל בעולם כמלווה בהתפוררות פנימית ניכרת בעולם היהודי, כשהמוסד הרוחני העומד במרכזו - בית הוועד - מתנוון ועמו סרה חכמתם של חכמי ישראל. במציאות זו, כשהייאוש מבצבץ מכל צעד ושעל, אין לישראל אלא להישען על אביהם שבשמים ולצפות למשיח בן דוד.

בגין האופי הספרותי-ציורי של המאמר לא היינו מסתכנים בדליית מידע מדויק יותר על הנסיבות הפוליטיות הקונקרטיות של השינוי 'למינות', אך אין להוציא מכלל אפשרות שהדברים מתייחסים לימי קונסטנטינוס (קיסר 306-337 לספירה). מכל מקום, מבחינה זו הגיוני לדבר על חבלי הצפון של ארץ ישראל בהקשר של פורענות, שכן יהודה היהודית של אותה עת כבר הייתה חרבה למדי, ובדברנו על

10. ראה לאחרונה ח' בן דוד, 'הגולן - עבר הירדן או הגליל?', סיני קטו (תשנ"ה), עמ' רפה-רפז.
11. אפשר כי חוסר ההבנה של משחק הלשון הוא העומד ביסוד הביטויים המקבילים 'אנשי גבול' במקורות שבהם הוחלף הביטוי ב'אנשי הגליל'! ראה לעיל, הערה 3.
12. "נ אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה** ב, ירושלים תש"ח, עמ' 976-977.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הצפון יש היגיון בשיבוץ הגולן, שהיה חבל ספר מבחינת ההתיישבות היהודית, במאמר חז"ל בנידון. ככזה, גדולה הייתה הרגישות הלאומית לגורלו ולגורל 'אנשי הגבול' שחיו בו בתנאי הפורענות המצוירים במאמר, ורגישות זו התבטאה במאמרם של חכמים.

על אתר ד"ה' (ניסן תשנ"ט)

www.herzog.ac.il